

Надія ЛОБУР

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗООМОРФІЗМІВ
(на матеріалах української та чеської мов)

Вивчення людського фактора – закономірний процес антропологізації сучасної науки, одним із актуальних завдань якої є визначення основних засад моделювання світу і з'ясування такого стержневого поняття, як картина світу. Дослідники розрізняють наукову (концептуальну) і мовну картини світу¹. Наукову картину світу визначають як систему загальних уявлень про світ, що сконцентрована в науці та витворилася за допомогою фундаментальних понять і принципів цієї науки. Мовну картину світу трактують як експлікацію наукової картини вербальними засобами².

Важливим засобом творення мовної картини світу є метафора. Лінгвісти, психологи, філософи розглядають її в значно ширшому контексті, ніж мовний образ. Вони її трактують насамперед – і для цього є всі підстави – як такий спосіб мислення про світ, при якому метафора не тільки виконує певну номінативну функцію, а й активізує мислення, визначає певне бачення предметів, явищ. І в цьому полягає її глибока і суттєва функція. Власне таке розуміння метафори пов'язують із вивченням людського фактора в мові.

Антропометричність метафори – це співмірність порівнюваних об'єктів через призму людської свідомості³, властивість мислити про одну сутність так, ніби вона схожа на іншу⁴, а отже, “виміряти” її відповідно до людського досвіду, уявлень, визначати місце вторинного найменування у системі національно-культурних цінностей та стереотипів. Без звернення до людського фактора жодна теорія не зможе дати відповідь на питання, чому людину можна назвати *змією* (якщо хочемо дати їй негативну оцінку, висловити неприязне ставлення до неї), а дитину – при ніжному звертанні – *котиком*.

Не завжди можна пояснити модель створення метафори і порушення таксонімічних зв'язків. Макс Блек вдало визначив феномен метафори, назвавши її верхівкою затопленої моделі⁵. Адже на поверхнево-синтаксичному рівні ми користуємось лише “буквальним” значенням, а сам процес його становлення відбувається на глибинно-семантичному рівні.

Світ пізнають через порівняння. Вроджена властивість аналогії спонукає людину шукати подібність між найвіддаленішими предметами чи явищами. Людина “вловлює” подібність не тільки між тими предметами, що їх чуттєво сприймає, а й між

¹ Див. *Серебрянников Б.А.* Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988. С.6, 114.

² Там само. С.6.

³ *Телия В.Н.* Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // *Метафора в языке и тексте.* М., 1988. С.40.

⁴ Там само.

⁵ *Black Metaphor: Problems and perspectives.* 1982. P.31.

конкретними реаліями та абстрактними явищами. Інколи дуже важко визначити закономірності чи хоч би тенденції, що виявляються у процесі формування кожної конкретної метафори. Спільний для всього людства процес сприйняття навколишнього світу, нагромаджені знання і досвід не завжди можуть пояснити походження більшості метафор. А якщо взяти до уваги національні відмінності у сприйнятті світу і в номінації, то це нерідко приводить до лабіринту. І справді, чому німецьке колективне мислення вибирає для пестливої назви немовляти – *Frosch* (жаба) часто у сполученні з *süßer* (солодкий) або *lieber* (милий). У чеськомовній спільноті *žába, žábka* – широко використовують як пестливу характеристику для дівчаток-підлітків. В українській мові такого компліментарного відтінку у слові *жаба* нам не вдалося виявити. Навпаки, для україномовної особистості *жаба* – це холодна і доволі бридка тварина родини земноводних. Номінація *жаба* вживається у таких стійких словосполученнях: *вирішив очі, як жаба* (має непривабливий і дурний вигляд); *квасає, мов та жаба* (говорить голосно і нерозбірливо), *дивиться, як жаба* (тупо, недоумкувато дивиться), *надувся, як жаба* (про пихату, набундючену людину).

Словник стійких народних порівнянь фіксує 51 сполучення зі словом жаба⁶. Усі порівняння мають чітко виражену негативну оцінку.

Певним чином дає змогу тлумачити це явище теорія конотації. Термін “конотація” розуміємо широко як будь-який компонент, що доповнює предметно-понятійний зміст мовної одиниці і надає їй експресивної функції на основі даних, співвідносних з емпіричним, культурно-історичним, світоглядним знанням певної лінгвокультурної спільноти, з емоційним чи цінносним ставленням мовця до позначуваного чи зі стилістичними реєстрами, які характеризують умови мовлення, сферу мовленнєвої діяльності, соціальні відносини учасників мовлення тощо⁷. На наш погляд, таке визначення є найбільш повним і вдалим, оскільки в ньому враховані результати етнопсихолінгвістичних досліджень, а також асоціативні чинники, що допомагають підтвердити реальність асоціативно-образних, оцінних і стилістичних ознак метафори.

Аналізуючи зооморфізми⁸, причетні до характеристики людини, можемо виділити такі аспекти цього макрополя: зовнішність (портретна характеристика), характер, інтелектуальна здатність, діяльність, поведінка, стиль життя, суспільний статус.

Зооморфічні метафори мають чіткі та постійні оцінні конотації. Мета цих метафор – наділити людину такими характеристиками, які завжди або майже завжди мають оцінний характер.

Це можна показати, порівнявши конотаційний спектр у метафорах української та чеської мов *собака/pes, заєць/zajíc*. Тлумачний словник української мови⁹ визначає *собаку* як домашню тварину родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т.ін. Представник української мовної спільноти виділяє такі стійкі конотації:

⁶ Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. С.53.

⁷ Переклад наш. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С.236.

⁸ Під зооморфізмами розуміємо характеристики особи, утворені на основі прямих найменувань тварин. Зооморфізми (або зоонімії характеристики) базуються на реальних (об’єктивних) або вигаданих (суб’єктивних) характеристиках тварин, якими наділяє їх творча фантазія етнокультурної спільноти. Див.: Гутман Е.А., Литвин Ф.А., Черемсина М.И. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977. С.147–165.

⁹ Словник української літературної мови. К., 1972. Т.3. С.120.

злість

Де ж мені, панотче, дітись? – каже жінка. – Він мене б'є. Хоч дурний, та такий злий, як *собака*¹⁰.

недоброзичливість, жорстокість

Якась *собака* винишпорила, що в листі друковане, і мене кличуть на пошту, щоб одкрити при мені листи.

спритність, досвідченість

За сими [вершниками] плентавсь розбишака, Нептунів син... Мезан, До бою був самий *собака*.

вірність

Колісник пихтів, одпихався, а вона, як навісна, то одскакувала від його, то, при-скакуючи, горнулася, мов вірна *собака*.

Форма *собача* вживається як зневажлива назва дитини.

Гонто! Гонто! Оце твої діти. Ти нас ріжеш – заріж і їх: Вони католики... – Убийте пса! а собачат своєю [рукою] заріжу.

Для чеської мовної особистості *pes* – domácí šelma chovaná člověkem k hlídání, k lovu a pod¹¹.

Характерні конотації для чеської мови:

жорстокість

Řekněte mi, proč jsou ti šefové na člověka jako *psi* krutí¹².

дурість

Lháři! Rozumíte tomu, jako *pes* slabikáři! vůbec nerozumíte.

покірність

Všichni jej znali mírného, pokorného jako *psa* po výprasku.

послушність

Poslušná jako *pes* zdvihla jsem se z pohovky.

вірність

Jako *pes* věrná je [Katka]

Негативні конотації втілитись у фразеологічні одиниці:

být/bejt pod psa

být minořádně špatný n. velmi podprůměrný, mizerný, ubohý.

mít se/žít pod psa

mít se neobvykle, velmi špatně být n. cítit se ve velmi špatném, neuspokojivém, popř. deprimujícím stavu (в українській мові – собаче життя).

nebat se ani chciplého/chciplýho psa

být velmi a přehnaně ustrašený, nesmyslně se všeho bat.

pustit psa/psy ze řetězu

dát volnost a pokyn útočným zvířcům a začít tak štvavou kampaň persekuci.

*zajít jako pes apod*¹³.

Як бачимо, конотативний спектр метафори *собака/pes* в українській і чеській мовах дещо різний. При аналізі цієї метафори спостерігаємо її нелогічність, а може, й певне протиріччя з масовою асоціацією. Адже у повсякденному житті, з

¹⁰ Цю і подальші ілюстрації взято зі “Словника української мови” (К., 1978).

¹¹ Příruční slovník jazyka českého. V Praze 1935–1937. Díl.4. Část 1. S.212–214.

¹² Цю і подальші ілюстрації взято зі словника чеської мови “Příruční slovník jazyka českého”. V Praze, 1935–1937. Díl 4. Část 1. S.212–214.

¹³ Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Academia. Praha, 1994. S.639–640.

кінофільмів, художніх творів сприймаємо собаку як символ вірності та безкорисливої дружби. Однак ці характеристики не мають вербальної фіксації. Навіть така позитивна конотація, як *вірність* у даному випадку має відтінок зневаги й приниження. Адже українець не назве вірність коханої людини собачою. У метафорі зафіксовано зовсім інші асоціації. Назви *собака/pes* використовують, в основному, для найменування злої, жорстокої людини. Спостерігаємо протиріччя між лексичним значенням слова і його психологічно реальним значенням. Г.М.Скляревська¹⁴ стверджує, що в психологічно реальне значення слова *собака* входять:

основні семи: розумний, вірний, має гострий нюх, тонкий слух, гавкає, швидкий у русі, витривалий, використовується на полюванні.

факультативні семи: добрий, сильний, кудлатий, стереже дім, бігає з висолопленим язиком.

На думку Г.М.Скляревської, сема “гавкає, кусає” трансформувалась у конотації “жорстокий, злий”.

Значення зооніму *собака* в ролі метафори певним чином десемантизувалося – основне конкретне значення стерлося.

Виділені конотаційні елементи є визначальними при мотивації фразеологічних одиниць. Мовна свідомість українця фіксує чимало образних найменувань зі словом *собака*. Переважна більшість з них дає негативну оцінку людині. Наприклад: *злий, як собака, сердитий, як собака, скажений собака, гризуться, як собаки за кістку, живуть, як кіт з собакою*¹⁵.

Проаналізуємо зооморфізм *заєць* у мовній картині світу українців:

Заєць – невеликий полохливий звірок родини гризунів, з куцим хвостом, довгими задніми ногами і вухами¹⁶.

Мовна свідомість українця виділяє конотацію *полохливість*:

Василь... мерщій, як *заєць* той, вискочив з-за бур'яну і побіг до хати.

Ширший набір конотацій характерний у метафорі *zajíc* для чеської мовної спільноти.

Zajíc – lovný hlodavec našich lesů a polí, rychlý běžec¹⁷.

боязливий

Jdi, *zajíci* bázlivý, ženska aby všechno vymetla, rozdurdila se Tekla na muže.

недосвідчений

Byl to takový *zajíc* zelený, ještě to školu neodbylo.

Конотація *полохливість*, *боязливість* була доміантною при творенні таких стійких сполучень в українській мові, як: *боїться, як заєць бубна, боязкий, як солоний заєць, боязкий, як стріляний заєць, виглядає, як заєць у ступі* (перелякано), *відважний, як заєць* (боязкий), *трусується, як заєць, заяча душа*¹⁸. Конотаційний елемент *bázlivý* у чеській мові був змістоутворюючим у таких стійких сполученнях: *spát jako zajíc na vodě, vyplašený zajíc, stříhat ušima jako zajíc*¹⁹.

¹⁴ Використано матеріали дослідження: Скляревская Г.Н. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики. М., 1988. С.22–23.

¹⁵ Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. С.141–143.

¹⁶ Словник української мови. К., 1972. Т.3. С.120.

¹⁷ Příruční slovník jazyka českého. V Praze. 1953–1955. Díl.7. S.916.

¹⁸ Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. С.57.

¹⁹ Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha, 1988. S.388.

Конотаційні елементи є своєрідними стержнями, навколо яких у мові формуються нові вислови. Наприклад: *заячі стежки* (манівці), *заячі проблеми* (проблеми з безбілетними пасажирами).

Звертання *зайчику мій* вживається українцями як пестлива назва дитини. Асоціативне поле такої назви – “маленький, ніжний, ласкавий”. Очевидно, вербальне мислення у цій номінації зафіксувало чуттєве сприйняття тварини (заєць – пухнасте звірятко, приємне на дотик). Хоча тлумачний словник української мови не фіксує використання слова *зайчик* у такому значенні.

Носії чеської мови називають *zajíčkem* жінку, яка працює в нічних закладах (*děvče v počním rodníku*)²⁰. Нам не вдалось знайти в образній системі української мови відповідного зооморфізму для такої номінації (порівн. у рос. мові – *ночная бабочка*, *ночной мотылек*).

Конотації зооморфізму *zajíc* загалом чіткі та логічні. Хоча спостерігаємо певну відмінність між набором конотацій у чеській та українській мовах. Чехи виділяють конотацію “недосвідчений”, якої нема в українській мові. Конотативний елемент “недосвідчений” наявний у значенні сталого словосполучення *zelený zajíc*. Для українців конотація “полохливість” наявна в семантиці образу безквиткового пасажира або глядача у театрі, кіно. Як бачимо, традиційний мотив полохливого зайця ввійшов у міську культуру. У чеській мові цей образ має мовну лауну (відповідає зворот *jít na černo*).

Таксонім *заєць* має рефлекс у системі слов’янських народних повір’їв: *заєць* уособлення полохливості, страху. Етнолінгвістичний словник слов’янських древностей²¹ фіксує чимало легенд, повір’їв, які пояснюють боязливість зайця. Одне з народних трактувань цієї риси – у зайця маленьке серце: Бог виліпив йому дуже довгі вуха, і на серце не вистачило глини, тоді Бог відірвав хвіст, залишивши лише невеликий відросток і зробив маленьке серце. Маленьке серце і стало причиною боязливості і страху.

Деякі, незвичні для нас, повір’я закріпились у Боснії та в Болгарії: там вагітні жінки не їдять заячого м’яса, щоб майбутня дитина не була лякливою.

Як показує ілюстративний матеріал, перенесення на людину властивостей тварин завжди має оцінні конотації. При цьому людину наділяють психічними чи соціальними властивостями.

Взаємодія практичного, теоретичного, культурного досвіду і фіксація його у вербальній символіці певною мірою зумовлює різницю між мовами за характером членування дійсності. Суттєву відмінність між мовами спричинює культурно-національна самобутність асоціацій. Ці асоціації закріплюються в конотативному компоненті значення.

²⁰ Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1971. S.505–506.

²¹ Там само.